

NOVI HERAKLOV ŽRTVENIK IZ TROGIRA

DRAŽEN MARŠIĆ
Arheološki muzej Zadar
Trg opatice Čike 1
dmarsic@amzd.hr
Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2
HR 23000 Zadar

UDK:904:726](497.5 Trogir)"652"
904:930.27](497.5 Trogir)"652"
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper
Primljeno / Received: 2006-12-12

U radu se objavljuje novi Heraklov žrtvenik iz Trogira, otkriven tijekom iskopnih radova na južnim padinama brda sv. Ilije, u rimskom kamenolomu lokalno poznatijem kao Kučićeve kava. Iscrpno se analizira sadržaj natpisa i prikazi na bočnim stranicama: toljaga, koža nemejskog lava i grana s hesperidskim jabukama na lijevoj, te tronožac s peharom na desnoj stranici. Na temelju fragmenata amfore Dressel 2-4, stilskih karakteristika u klesarskom tretmanu te oblika i dekoracije prikazanog pehara (skifosa), izrada žrtvenika datira se u drugu ili treću četvrtinu 1. st. po Kr.

KLJUČNE RIJEČI: *Heraklo, kult, žrtvenik, kamenolom, Trogir*

I. UVOD

Godine 1999. djelatnici tvrtke Etna d.o.o. iz Kaštel-Lukšića otkrili su vršeci iskope unutar rimskoga kamenoloma na padinama brda Sv. Ilije, lokalno poznatijeg kao Kučićeve kava, izvorni ulaz u kamenolom (Sl. 1), nekoliko ostavljenih monumentalnih kamenih blokova, grubo abociranu cilindričnu kamenu posudu, vjerojatno urnu, i vrlo dobro sačuvani žrtvenik posvećen Heraklu s nekoliko karakterističnih ulomaka amfore.¹ Iako su svi spomenuti nalazi stajali unutar nekoliko metara debeloga nanosa kamenih piljaka i otpadaka koji je uklanjan mehanizacijom, zahvaljujući svjedočenju gospodina Slavka Rodina, vlasnika spomenute tvrtke i Kučićeve kave, moguće je s velikom preciznošću ustvrditi da je žrtvenik, svakako najvažniji nalaz s toga mjesta, otkriven ispod kamene litice koja s južne strane nadvisuje ulaz u kavu (Sl. 2). Nakon otkrića prenesen je u prostorije tvrtke Komus promet d.o.o., na adresi Plano b.b. Trogir, gdje se nalazio i u trenutku pisanja ovog teksta.²

¹ Kroz cijeli se rad upotrebljava izvorno grčko ime (*Heracles*), jer je rimski Herkul (*Hercules*) importirano božanstvo, a rimskodobni su prikazi nesumnjivo replike, adaptacije ili odjeci grčkih prototipova. Isti metodološki pristup imaju i J. Boardman, O. Palagia i S. Woodford, autori poglavlja o Heraklu za *LIMC: LIMC*, IV/1, 1988, 728 i d., osob. napomena na str. 738 (O. Palagia).

² Na ovom mjestu još jednom izražavam iskrenu zahvalnost gospodinu Slavku Rodinu, ponajprije na susretljivosti i ljubaznosti, ali i ljubavi prema "starinama" koja je kod njega vidljiva na svakom koraku. Bez njegova bi svjedočanstva mnogi važni podatci vezani uz nalaz ostali nepoznati i zauvijek izgubljeni.

Sl. 1. Otvoreni ulazni hodnik u rimski kamenolom "Kučićeve kava", pogled izvana.

Fig. 1. The open entranceway in the Roman quarry "Kučićeve kava", viewed from outside.

Sl. 2. Otvoreni ulazni hodnik u rimski kamenolom "Kučićeve kava", pogled iznutra.

Fig. 2. The open entranceway in the Roman quarry "Kučićeve kava", the view inside.

2. OPIS

Već sam pogled na novootkriveni Heraklov spomenik iz Trogira jasno pokazuje da je on reprezentativniji i likovno dotjeraniji od svih dosad poznatih primjeraka. Ta ocjena temelji se na činjenici da su osim lica spomenika ukrašene i njegove bočne stranice: na licu je uklesan natpis, a na bokovima dva prikaza simboličkog karaktera (Sl. 3-7).

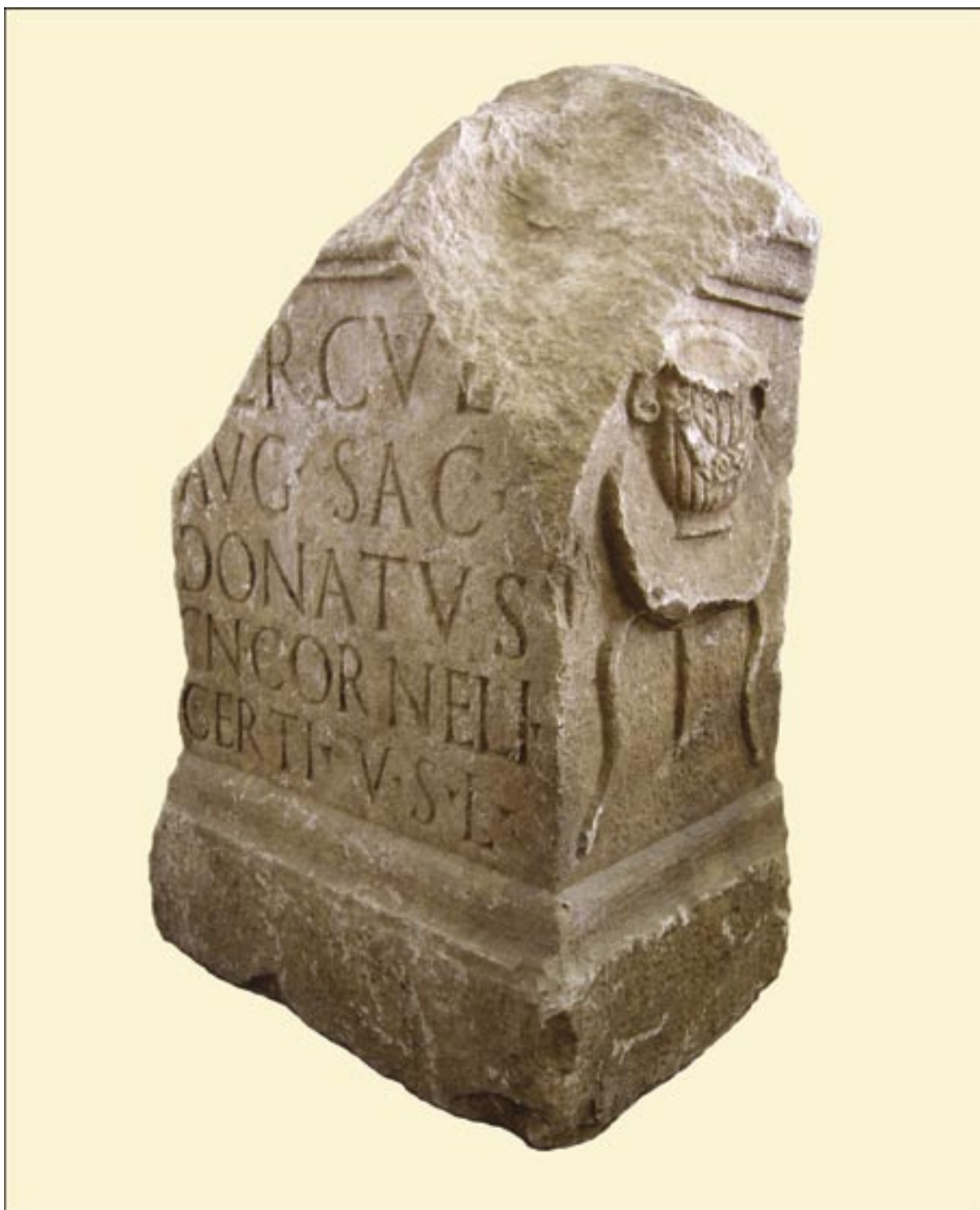
Usprkos značajnim oštećenjima, smije se kazati da je žrtvenik u relativno dobrom stanju.³ Sačuvana mu je visina 69 cm, a širina i debljina su u izvornim gabaritima i iznose 43,5 odnosno 31 cm. Najveća oštećenja žrtvenik je doživio u svom gornjem dijelu, koji je gotovo u cijelosti stradao. Linije loma idu od uzdužne osi spomenika prema prednjoj i bočnim stranama. Od gornjeg je dijela preostao tek manji potez S profila (*cyma recta*) i uske ravne trake (fascije) s njegove donje strane. Uslijed opisanog loma prednje strane, oštećenja je doživio i posvetni natpis. Odlomljen je lijevi gornji ugao natpisnog polja s prvim slovom (H), a otprilike u istoj mjeri i desni gornji ugao s još jednim slovom (I). Ostali dio teksta praktički nije doživio oštećenja; otkrhnut je tek manji komadić trokutastog brida u visini četvrtoga retka.

Žrtvenik je izrađen na način uobičajen za ovaj tip spomenika: od monolitnog, okomito izduženoga kamenog bloka, koji je daljnjom izradbom raščlanjen na tri dijela. Donji je dio raščlanjen na visoku ravnu traku i obrnuto postavljeni profil u obliku slova S (*cyma recta*). Traka je obrađena grubljim potezima klesarskog alata i ima funkciju postamenta. Profil je nešto uglačanije površine i ublažava prijelaz između donjega i središnjeg dijela s natpisom. Središnji je dio žrtvenika koncipiran kao izduženi kvader neraščlanjenoga ravnog trupa. Prednju mu stranu zauzima natpis (Sl. 4). On je organiziran u pet redaka. Pisan je pravilnom i brižljivo klesanom kapitalom, bez ligatura i prelamanja riječi između redaka. Na svim potrebnim mjestima urezani su trokutasti znakovi interpunkcije. Zanimljivo je da nije uspostavljena aksijalna ravnoteža, iako to lapicidi zasigurno nije predstavljalo nikakav problem, već je izabrano lijevo poravnanje. Visina slova se gotovo neprimjetno smanjuje od prvoga prema zadnjem retku, ali je u konačnici značajna: u prvome retku visina slova iznosi 5,8 cm, u drugome 5,5 cm, u trećemu i četvrtome po 5 cm, te u petome 4,7 cm. U četvrtom retku posljednje je slovo I longa. U transkripciji natpis glasi:

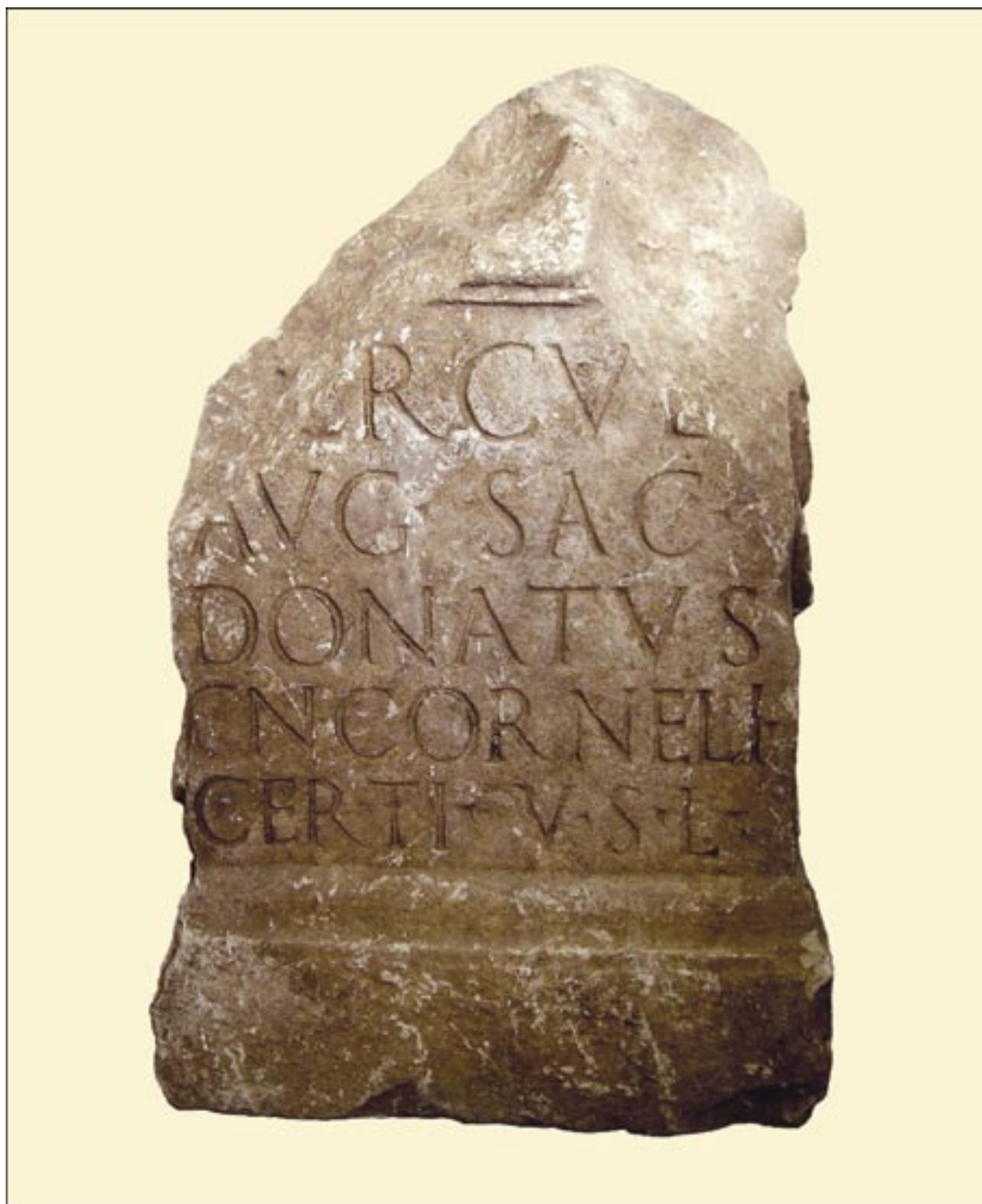
[.]ERCVL[.]
AVG . SAC .
DONATVS
CN . CORNELI .
CERTI . V . S . L .

Restitucija natpisa bila bi sljedeća: *[H]ercul[i] / Aug(usto) sac(rum) / Donatus / Cn(ei) Corneli(i) / Certi (servus) v(otum) s(olvit) l(ibens)*.

³ Oštećenja nisu nastala tijekom otkrića, što se lijepo vidi po ujednačenoj patini cijeloga spomenika.

Sl. 3. Tričetvrtinski prikaz Heraklova žrtvenika iz Kučićeve kave.
Fig. 3. Three-quarter view of the altar to Hercules from Kučićeve kave.

Sl. 4. Prednja strana žrtvenika s natpisom.

Fig. 4. The front side of the altar with the inscription.

Kao što se s natpisa može pročitati, žrtvenik je Uzvišenomu Heraklu podigao Donat, rob Gneja Kornelija Certa, slobodno ispunjajući dati zavjet.⁴ U natpisu se ne kaže izrijeком da je Donat bio *servus*, ali to proizlazi iz odnosa njegova imenovanja, koje je izvršeno kognomenom i to u nominativnom obliku, prema drugom imenu koje je izraženo troimenom formulom u genitivu.

Bočne strane središnjega kvadera zauzimaju dva prikaza, koja su unatoč oštećenjima gotovo u cijelosti sačuvana. Na lijevoj su prikazani karakteristični Heraklovi atributi (Sl. 5). Poljem dominira dijagonalno postavljena i o tanji kraj naslonjena masivna toljaga, od koje je odlomljen samo manji komad vrha. Toljaga je toliko kvalitetne izvedbe da su čak vidljivi i šiljci koji izlaze iz četiriju rebara. Preko sredine toljage prebačena je lavlja koža. U prednjem su planu prikazani glava s grivom i prednje šape životinje, a u drugome stražnji dio tijela s repom. Klesar je na tijelu životinje prikazao čak i najsitnije detalje, kao što su kandže, oči i uši. Na desnoj je bočnoj stranici prikaz tronošca s posudom (Sl. 3 i 6). Tronožac ima dvije fino izvijene i naprijed okrenute nožice te jednu koja je u drugom planu, postavljena frontalno prema gledatelju i stoga potpuno ravna. Na njemu stoji posuda tipa pehara. O posudi će opširnije biti riječi nešto kasnije.

Kao što je spomenuto, od gornjeg su dijela spomenika u funkciji kruništa preostali neznatni tragovi. Taj dio žrtvenika započinjao je također profilom u obliku slova S (*cyma recta*), a k tome je s njegove unutrašnje (donje) strane bila izrađena još jedna, uža ravna traka (fascija). Na temelju ovakvog slaganja profila sigurno je kako je završni element donjega dijela kruništa bila ravna traka osrednje visine, koja se čak naslućuje na spoju desne bočne i stražnje strane spomenika. Izvornu formu završnog dijela kruništa nije moguće odrediti. On je mogao biti četvrtastoga ravnog tijela s pulvinima i viticama, tipa zabata s pulvinima, ali i posve ravnoga završetka, ili čak s udubljenim recipijentom po sredini. Osobno mi se čini kako su zbog kakvoće spomenika zadnje dvije opcije manje vjerojatne. Ipak, za bilo kakvu raspravu o tom pitanju, valja priznati da nema nikakvih pokazatelja.

Kvalitetu izradbe novoga Heraklova žrtvenika moguće je ocijeniti kao više nego dobru. Očito je i reljefe i natpis odradio vrsni majstor ili možda više njih. Vrsnoću skulptorske izvedbe najbolje se može pratiti na scenama toljage s lavljom kožom i tronošca. U prvoj sceni stražnji dio preko toljage prebačene lavlje kože ne samo što je skraćен, nego je i izrađen u plićem reljefu, što je rezultiralo iznimno dobro uspjelim prikazom perspektive. Isti efekt još je jednom postignut u sceni s tronošcem, gdje je stražnja noga stola skraćena i prikazana ravno, onako kako ju se uistinu mora vidjeti gledajući odnaprijed. No pored tih, kvalitetno odrađenih detalja reljefa, moguće je uočiti i neke koji su na mnogo nižem, gotovo naivnom stupnju. Tako se pomnijim promatranjem može uočiti da pravac pružanja rubova donjeg dijela toljage nije u potpunosti podudaran s onima iznad lavlje kože. Isto tako, i tabla stola s peharom mnogo je više "nagnuta" prema promatraču nego što bi to trebala biti.

⁴ Na natpisnoj građi rimske provincije Dalmacije kognomen *Donatus* potvrđen je u svim razdobljima rimske vladavine i kod svih društvenih grupacija: G. ALFÖLDY, 1969, 190, s.v. *Donatus*. S druge strane, sudeći prema Alföldyjevoj sistematizaciji, *Certus* je ime koje se javlja samo tijekom

ranog Principata: ISTI, 1969, 175, s.v. *Certus*. Među salonitanskim Kornelijevcima, koji su prema broju potvrda i čestom spominjanju oslobođenika jedna od najuglednijih obitelji s necarskim gentilicijem, dosad nije bilo nosioca toga imena.

Sl. 5. Lijeva bočna strana žrtvenika s prikazom toljage, kože nemejskog lava i grane jabuke.

Fig. 5. The left lateral side of the altar with depictions of a club, the skin of the Nemean lion, and the branch of apples.

Sl. 6. Desna bočna strana žrtvenika s prikazom tronošca i skifosa.

Fig. 6. The right lateral side of the altar with depictions of a tripod and a skyphos.

Od detalja izrade trebalo bi svakako spomenuti još jedan koji je stilskoga karaktera, tj. rezultat je upotrebe klesarskog alata. Riječ je o glatkoj traci manje širine koja se može uočiti na više mjesta na bočnim stranama. Njome je klesar, držeći plosimice zubato dlijeto, "obrubio" površinu reljefa i na taj je način odvojio od inače nešto grublje obrađene ravne površine. Ta se glatka traka najbolje uočava oko toljage, u njezinu donjem i najširem dijelu, te oko nogu tronošca, osobito s vanjske strane krajnje desne noge (Sl. 7).

Sl. 7. Detalji prikaza na bočnim stranicama sa širokim ravnim bordurama.

Fig. 7. Details of the depiction on the lateral sides with broad flat borders.

3. SIMBOLIČKO ZNAČENJE PRIKAZA

U simboličko značenje prikaza na bočnim stranama žrtvenika moguće je proniknuti bez i najmanje poteškoće, do najsitnijeg detalja. Lijevom stranom žrtvenika dominira prikaz toljage, ubojita Heraklova oružja i glavnoga atributa na ogromnom broju spomenika; tek u rijetkim slučajevima zamijenjena je nekim drugim karakterističnim atributom ili scenom. Preko toljage je prebačena lavlja koža, podsjetnik na prvu od dvanaest najvećih junakovih pustolovina – pobjedu nad lavom u nemejskim vrletima.

Prikaz na koji je toljaga naslonjena nedvojbeno se mora protumačiti kao grana s jabukama. Ona istina nije prikazana tako jasnim i lako prepoznatljivim likovnim jezikom, ali se ipak jasno razabiru okrugli plodovi, a na nekima od njih čini se i donji konkavni kraj jabuke. Kako se na Heraklovim spomenicima osim grane ili krošnje jabuke od drveća češće pojavljuje još jedino bor sa češerima, ali samo u slučajevima kada se neka od epizoda iz Heraklova života odvija u prirodi, očito je da može biti riječ samo o evokaciji Heraklova junaštva u vrtu Hesperida, najslavnijoj između dvanaest junačkih epizoda.⁵

⁵ Kao primjer prikazivanja bora usp. reljef s Heraklom i nemejskim lavom iz Salone: M. SANADER, 1994, 100, br. 19 sa sl.

Razlozi zbog kojih je priča o zlatnim Herinim jabukama, voću besmrtnosti, ispričana na ovakav način, leže u vrsti spomenika i karakteru kompozicije. U statuarnoj se plastici, bilo da je riječ o malim brončanim figurinama ili monumentalnim statuama, Heraklovi atributi prikazuju isključivo u rukama junaka ili naramku. Jabuke se najčešće nalaze u lijevoj ruci, jer je desna okupirana toljagom.⁶ Prikazivanje grane jabuke ili cijele njezine krošnje u obliku stošca s plodovima i lišćem u obzir dolazi jedino onda kada je riječ o sceni u prirodi koncipiranoj poput slikovnog polja. Takav je npr. slučaj sa reljefom iz Škripa koji se danas čuva u Muzeju otoka Brača. Jedina je bitna razlika što se prikaz krošnje nalazi iza Heraklovih leđa, s lijeve mu strane glave, a ne u dnu reljefa. Od ostalih atributa i na tom se reljefu pojavljuje toljaga u desnoj ruci i lavlja koža preko lijevoga ramena i ruke, ali je iza herojevih nogu prikazano tijelo još jednoga lava.⁷ Na poznatom Heraklovu spomeniku iz kapelice sv. Kaje u Solinu, pojavljuje se cijelo stablo jabuke sa zmijolikim čuvarem Ladonom, dok s lijeve strane Heraklo odapinje strelicu na stimfalsku pticu.⁸ Prikazivanje grane jabuke na novootkrivenom Heraklovu žrtveniku utoliko je logičan izbor, što je time riješen problem postavljanja toljage, a time i cijele kompozicije. Cijeli se prikaz više doima kao slika, nego kao skup atributa. Kao da je junak uredno odložio granu, toljagu i kožu i nakratko se udaljio.

Prethodni se redci mogu sažeti u konstataciju kako je lijeva strana žrtvenika namijenjena prikazu karakterističnih Heraklovih atributa koji su i bez natpisa kod svakoga mogli izazvati asocijacije na njegov herojski aspekt i najveća djela – lov na nemejskog lava i odnošenje zlatnih jabuka iz vrta Hesperida.⁹

Što se pak tiče desne strane žrtvenika, na njoj su prikazani predmeti iz kulta ili kultne prakse, što drugim riječima znači da u osmišljavanju prikaza nije bila presudna mitologija. Prikazivanje pehara svoje uporište ima i u grčkoj umjetnosti, koja se na tragu suvremenih dramaturških predložaka mogla i udaljiti od mitografije. Važan je i utjecaj keramičke proizvodnje, a ne treba zanemariti ni stvarnu kultnu praksu u kojoj je pehar imao istaknuto mjesto.

Izvorno je pehar u Heraklovoj ikonografiji zacijelo evocirao njegovo sudjelovanje na božanskim banketima (a time i besmrtnost) te povezanost s drugim olimpskim bogovima i njihovim pratiocima (npr. satirima). To je jasno vidljivo iz najstarijih prikaza te vrste u grčkoj umjetnosti, na prijelazu iz subarhajskog u strogi klasični stil (6./5. st. pr. Kr.), gdje je Heraklo prikazan kao simpozijast, tj. dok se odmara na kline ležaljci ili tlu, sam ili u društvu Atene, Dioniza i Hermesa. U klasično se i rimsko doba broj takvih prikaza umnožava, što samo govori o njegovoj popularnosti. Pehar se obično nalazi u lijevoj ruci, ali nekad može biti i u desnoj, dok se druga odmara na boku ili toljagi, drži krunu ili neki drugi atribut.¹⁰

⁶ Usp. primjere kod M. SANADER, 1994, 102 i d., br. 26, 31, 37, 40, 49.

⁷ B. KIRIGIN, 1980, 135, T. XII, sl. 1. M. SANADER, 1997, 212, bilj 47 prisutnost još jednoga lava objašnjava "nepoznavanjem mitologije junaka". Napomenuo bih, međutim, da se upravo prema mitologiji Heraklo dva puta borio protiv strašne nemani: prvi je put to bilo s kiderskim lavom, a drugi put s nemejskim lavom: R. GREVS, 1990, 393 i d., mit br. 120 (Tespijeve kćeri i kiderski lav), 400 i d., mit br. 123 (nemejski lav). Prema tome, moglo bi se zapravo raditi o odličnoj upućenosti u Heraklovu mitologiju. Kao scenu u prirodi, reljef iscrpno opisuje N. CAMBI, 2004, 243 i d., sl. 3.

⁸ J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 2002, 37 i d., sl. na str. 39.

⁹ O mitološkoj predaji o tim Heraklovim junačkim djelima i njihovu odrazu u antičkoj književnosti, kao predlošcima suvremenih likovnih reminiscencija usp. R. GREVS, 1990, 400 i d., mit br. 123 (nemejski lav), 435 i d., mit br. 133 (Hesperidske jabuke).

¹⁰ Subarhajsko doba: LIMC, IV/1-2, 1988, 736, br. 52 (mramorna baza statue), 53 sa sl. (srebrni prsten) (J. Boardman). Klasično, helenističko i rimsko doba: LIMC, IV/1-2, 1988, 777 i d., br. 1009-1029 (O. Palagia). Po sačuvanosti pehara zanimljivi su spomenici br. 1009 sa sl. (novac Karakale), 1017 sa sl. (mramorna statueta, 1. st. pr. Kr.) i 1029 sa sl. (brončana statueta s kandelabra).

Važno mjesto pehara u Heraklovoj ikonografiji potvrđuju i statuarne tipovi kod kojih je posuda u prvome planu, ispred ostalih atributa. Jedan od njih je tzv. Heraklo *Bibax* ("koji previše pije"), tip koji se u plastici pojavljuje od 4. st. pr. Kr., a prati se gotovo isključivo na reprodukcijama manjega formata, od kojih je kod velike većine posuda još uvijek sačuvana (može biti riječ i o rogu). Skifos, kantaros, kaliks ili riton obično je prikazan u ispruženoj i podignutoj desnoj ruci, dok je toljaga prebačena preko lijevog ramena ili je u lijevoj ruci s lavljom kožom.¹¹ Kod mnogih je prikaza ruka međutim prazna, pa je zbog karakteristične geste sada podignute prazne ruke taj statuarne tip dobio pogrešan naziv *Dexiomenos* ("koji se pozdravlja"), iako je zapravo riječ o Heraklu *Bibaxu*. Vrlo sličan Heraklu *Bibaxu* je i stojeći ili sjedeći prikaz kod kojega bog u ruci također drži pehar ili pateru, ali ih ne podiže u gesti ispijanja, već iz njih vrši libaciju bogovima.¹² Zavrjeđuje spomenuti da se libacija po svojoj prilici može prepoznati na jedinu Heraklovu spomeniku iz priobalja rimske provincije Dalmacije, na kojemu se kao atribut također pojavljuje posuda. Riječ je o reljefu s položaja između škripskih kamenoloma Plate i Stražišće, na kojemu je, osim posude u trenutku izlivanja, još prikazana toljaga u lijevoj i lavlja koža preko podlaktice desne ruke heroja.¹³

Jedan od dva statuarne tipa pijanoga Herakla, tzv. "Heraklo koji tetura", također se prikazuje s peharom u ruci, te toljagom preko ili pokraj ramena. Taj se tip u punoj slobodnostojećoj plastici pojavljuje tek od 2. st. pr. Kr., tj. srednjeg helenizma, a svoju popularnost duguje dramaturzima 5. st. (npr. Euripid, *Alcmena* 782-789). Uglavnom je riječ o brončanim statuetama apliciranim na tijelo posude.¹⁴

I Heraklo koji sjedi može držati pehar u gesti *Bibaxa*, u lijevoj ili češće desnoj ruci, pri čemu je druga ruka oslonjena na toljagu ili je u njoj neki karakteristični atribut.¹⁵ Nesumnjivo najpoznatija razrada toga motiva jest Lizipov Heraklo *Epitrapezios*, najvjerojatnije iz srebra, kojeg je taj veliki grčki kasnoklasični majstor poklonio Aleksandru Velikom.¹⁶ Izrađen kao stolni ukras (odatle i naziv), u rimsko je doba navodno dospio u zbirku Nonija Vindeksa, ali nije jasno je li uistinu bila riječ o originalu signiranu Lizipovim imenom ili vrlo dobroj kopiji.¹⁷ Najboljom i vjeruje se dosta vjernom kopijom toga Lizipova djela, samo u većem formatu, smatra se brončana skulptura tzv. Herakla *Matrona* iz Pompeja, danas u Nacionalnom muzeju u Napulju. Prikazuje heroja koji sjedi na stijeni preko koje je prebacio lavlju kožu, u desnoj ruci drži pehar/skifos, a lijevom rukom pridržava toljagu. Zanimljivo je i u kronološkom smislu znakovito da pompejanski Heraklo, datiran u 1. st., u ruci drži pehar istoga tipa – skifos (*scyphus*) – kakav je prikazan i na novom trogirskom žrtveniku.

¹¹ LIMC, IV/1-2, 1988, 766 i d., br. 754-860 (O. Palagia). Osobito su zanimljivi spomenici br. 757 sa sl. (novac Smyrne iz vremena Domicijana), 758 sa sl. (novac Temnosa iz vremena Filipa II), 760 sa sl. (zavjetni reljef 4. st.), 763-4 sa sl. (rimske brončane statuete), 769 sa sl. (terakotna figurina), 771 sa sl. (zlatni prsten), 782 sa sl. (brončana statueta), 790 sa sl. (isto, ali sa skifosom u lijevoj ruci), 822-3 sa sl. (brončane statuete), itd.

¹² LIMC, IV/1-2, 1988, 756, br. 544 (stater Metaponta iz 5. st. pr. Kr.), 549 sa sl. (pečatnjak iz 1. st.), 630 (freska iz Pompeja, 1. st.), 633 (pečat, 1. st.), 995 sa sl. (mramorni zavjetni reljef, kasni Helenizam) (O. Palagia).

¹³ B. KIRIGIN, 1980, 137 i d., br. 4, tab. XII, sl. 2. N. CAMBI, 2004, 244 i d., sl. 4.

¹⁴ LIMC, IV/1-2, 1988, 770 i d., br. 879 sa sl., 882 sa sl. (O. Palagia).

¹⁵ LIMC, IV/1-2, 1988, 774, br. 950-956; 776, br. 996 sa sl. (brončana statueta Herakla s peharom i vijencem) (O. Palagia).

¹⁶ LIMC, IV/1-2, 1988, 774 i d., br. 957-983 (O. Palagia). Osobito su zanimljivi spomenici br. 960-961 sa sl. (prikaz na svjetiljci iz 2. st. i novcu Gordijana III).

¹⁷ O tome svjedoče rimski pjesnici Marcijal i Stacije: MARTIALIS, *Epigrammata*, 9, 43-44; STATIUS, *Silvae*, 4, 6.

Heraklova se povezanost s pojedinim vrstama posuda u grčkoj i rimskoj keramici ogleda i u prisutnosti tzv. Heraklova čvora na njihovim drškama (lat. *nodus Herculanus/Herculeus*).¹⁸ On se u praksi javlja na različitim vrstama pehara, amfora i drugih tipova posuda, a prema nepoznatom atenskom piscu iz Naukratisa (odatle naziv Athenaios) po takvim su drškama posebno bile prepoznatljive posude zvane heraklejski skifosi (grč. *skifoi Herakleotikoi*).¹⁹

Za Rimljane je pehar u Heraklovoj ruci ili općenito kao atribut mogao biti i aluzija Heraklova prijelaza iz Grčke na zapad, u zlatnom peharu koji mu je poslao Helijs, te njegova povratka s Gerionovim stadom preko Rima i ubojstva Kaka kao povodu uvođenja njegova kulta na Forumu Boariju.²⁰ Na tom je mjestu, prema Servijevim komentarima uz Vergilijevu Eneidu, vrhovni svećenik (*praetor urbanus*) tijekom drevnoga rituala upotrebljavao drveni Heraklov pehar presvučen katranom.²¹

Servijev nas navod dovodi do posljednjega mogućeg razloga kao motiva prikazivanja pehara – stvarne upotrebe pehara raznih tipova u svim oficijelnim rimskim kultovima, pa tako i kultu Herakla. Dok su se veliki krateri i skifosi, obično kameni, ali nerijetko i brončani ili posrebrnjeni obilato koristili u ukrašavanju oltara i dijelova svetišta, o čemu posredno svjedoče epigrafski izvori²² i rimsko pjesništvo,²³ manji su se pehari koristili tijekom libacije ili ritualnog ispijanja vina nakon obreda žrtve.²⁴ Najpoznatiji sačuvani primjerak kamenog pehara kao dijela nekog Heraklova svetišta mramorni je skifos iz crkve S. Maria in Cosmedin na Forumu Boariju u Rimu, danas u funkciji krstionice.²⁵ Posuda istoga tipa pojavljuje se u reljefnoj izvedbi na jednoj okrugloj ari iz Rima posvećenoj Herkulu Viktoru, s natpisom datiranim u 81. g. po Kr.²⁶ Postavljena je ispod natpisa spomenika kojim dominiraju četiri toljage i o njih obješene girlande.

U istom svjetlu treba gledati i na pojavu tronoša, predmeta koji je u stvarnosti morao biti izrađen od bronce, ne kao simbola neke epizode iz Heraklova života, nego kao običan kulturni pribor, jer nije nimalo vjerojatno da bi tronožac na našem spomeniku evocirao čuvenu Heraklovu krađu u Delfima i svađu s Apolonom.²⁷ Moguće je i to da se tronožac pojavljuje i s nekim dubljim

¹⁸ Usp. jedan takav krater iz rimskog groba u Mihovilovića ogradi iznad Klisa: G. PROTIĆ – F. BUŠKARIOL, 1990, 140, sl. 3.

¹⁹ ATHENAIOS, *Deipnosophistai*, 11, 500A. Općenito o Heraklovu čvoru: PWRE, VIII/1, 1912, s.v. *Hercules*, stup. 594 i d. (F. Boehm) i DAGR, IV/1, s.v. *nodus*, 87-88 (E. Saglio), gdje se konstatira da je u tim slučajevima čvor imao apotropejsko značenje. U odjeći rimskih žena Heraklov je čvor bio i simbol plodnosti.

²⁰ R. GREVS, 1990, 424 i d., mit br. 132 (Gerionovo stado).

²¹ SERVIUS, *Aen.* 8, 278.

²² Na natpisima se spominju slučajevi darivanja kratera s dvostrukom bazom i žrtvenika (CIL 6, 532: *aram et crateram cum basi bicapite*), kratera sa stupićima (CIL 6, 414: *crateram cum columella*), kratera sa žrtvenikom (CIL X, 7640: *cratera cum ara*), sa žrtvenikom unutar edikule (CIL 6, 589: *aediculam cum ara et cratera*), itd. U nekim je slučajevima krater bio srebrni ili posrebrnjeni (CIL X, 3927: *crater arg(enteus)*), a spominje se i nekakav argivsko-korintski krater s bazom i hipobazom (CIL 6, 327: *crateram argyrocorintham cum basi sua et hypobasi*). Posebice je zanimljiv natpis CIL 3, 1904 koji svjedoči o darivanju

vjerojatno kamenog kratera Heraklovu svetišu u Omišu: *Aurelius Nigrinus Herc(uli) Aug(usto) crater(am) fecit*.

²³ VALERIUS FLACCUS, I, 142: *crateres mensaeque volant araeque deorum* ("krateri bogova i po stolu i na žrtveniku lete"); STATIUS, *Thebais*, 6, 531: *huic pretium palmae gemini cratera ferebant Herculeum iuvenes* ("njemu k'o dar pobjednički krateri Herkulove blizanci mlađahni nošahu"); PROPERTIUS, IV, 17, 37: *ante fores templi crater antistis auro libatum fendens in tua sacra merum* ("pred ulazom hrama krater zlatom optočen za tvoju žrtvu stoji vino nemiješano čuvajuć").

²⁴ CURTIUS, 4, 8, 16: *Herculi Tyrio ex auro crateram cum XXX pateris dicavit* ("Herkulu Tirscome posvetio je zlatni krater s trideset plitica.")

²⁵ E. SIMON, 1990, 77, sl. 96.

²⁶ ISTA, 1990, 80, sl. 102.

²⁷ Motiv borbe oko tronoša poznat je na svim područjima grčke umjetnosti, ali prije svega u crvenofiguralnom slikarstvu. Tronožac je uvijek dio narativne scene, a najpopularnije su teme: borba oko tronoša, Heraklo odnosi tronožac, pomirenje Herakla i Apolona: LIMC, V/1-2, 1990, 133 i d., br. 2947 i d. (S. Woodford).

značenjem. U tom ga je slučaju moguće još jedino vidjeti kao apolonski motiv kakav se prikazuje na pojedinim nadgrobnim spomenicima, u prvom redu mramornim urnama i žrtvenicima. Na urnama se obično nalazi u uglovima prednje strane spomenika, flankirajući natpisno polje, dok je na žrtvenicima prisutan kao nosač girlandi na uglovima spomenika i češće između stupova na prednjoj ili bočnim stranama, opet kao nosač girlande ili okvir natpisa.²⁸

Iz naprijed iznesenoga se mogu izvući dvije važne konstatacije: prva, da pehar ulazi u krug uobičajenih Heraklovih atributa - iako ne i glavnih kao što su toljaga, lavlja koža ili luk sa strijelama - i druga, da su na desnoj stranici žrtvenika prikazani oni predmeti koji su predstavljali uobičajeni kulturni pribor svakoga pa tako i Heraklova svetišta, ali su u Heraklovu slučaju mogli imati i dublje konotacije, aludirajući na herojeve prikaze u statuarnoj plastici (H. Bibax, H. Dexiomenos i "teturajući Heraklo"). Moguće je razmišljati i o zajedničkoj simboličkoj razini nekih dijelova dvaju prikaza: grana jabuke i pehar mogu predstavljati i simbole izobilja, a time i zdravlja, dva vrlo važna aspekta rimskoga Herakla/Herkula. Tome u prilog govori i pojava tronoša, predmeta koji je često vezan uz Apolona kao boga zdravlja i svjetla.

4. DATACIJA

Vrijeme izradbe žrtvenika moguće je odrediti s popriličnom preciznošću, sveobuhvatnom analizom raznorodnih sadržaja i njihovih formativnih i stilskih karakteristika. Da je sigurno riječ o spomeniku iz ranog Principata daju naslutiti fragmenti amfore pronađeni u neposrednoj blizini. Njihovo spajanje pokazalo je da je amfora imala kratak cilindričan vrat s blago naglašenim obodom, koljenasto svijene bifidne ručke koje padaju okomito na tijelo i rame koje je na jednomu mjestu rezano (Sl. 8). Sve su to odlike vinskih amfora Dressel 2-4, tipa koji je na tržištu zamijenio Lamboglia 2 amfore, a proizvodio se od kasnoga 1. st. pr. Kr. do otprilike početka ili sredine 2. st. po Kr.²⁹

I stilski kriteriji pokazuju da je spomenik nastao tijekom 1. st. po Kr. U obradi nema tragova brzorotirajućeg svrdla, a oba su prikaza na bočnim stranama bordirana širokom glatkom trakom (Sl. 7). Ta je traka nesumnjivo nastala udarcima čekića na poprečno postavljeno zubato dljeto. Prema tome, izradba je rezultat klasičnoga klesarskog postupka.

Daljnje sužavanje vremena izradbe omogućuje analiza na tronošcu postavljenog skifosa. Od svoje pojave u grčkoj keramici 5. st. pr. Kr., pa preko helenističkog do u ranorimsko razdoblje, skifos je uvijek zadržao funkciju luksuznoga stolnog pehara. U rimskom se razdoblju skifos javlja u svim materijalima, pa i onima najluksuznijima kao što su zlato, srebro ili elektron. Jeftinije alternative su bili keramički skifosi, od kojih su kvalitetom izradbe i popularnošću odskakali skifosi izrađivani unutar dvije skupine luksuznoga stolnog posuđa: u glaziranoj reljefnoj keramici i u skupini finoga tankostijenog posuđa.

²⁸ Urne: F. SINN-HENNINGER, 1982, 57, tab. 32. Žrtvenici: D. BOSCHUNG, 1987, 22 i d., br. 772, tab. 33 (žrtvenici s girlandama), 27 i d., br. 778-779, tab. 34, 798-805, T. 37-38, i 808-810, T. 39 (žrtvenici s arhitektonskim uokvirenjem).

²⁹ D. P. S. PEACOCK - D. F. WILLIAMS, 1986, 105. O nalazima amfora Dressel 2-4 kao dijelu potonulih brodskih tereta na Jadranu: M. JURIŠIĆ, 2000, 12 i d.

Sl. 8. Fragmenti vrata i bifidne ručke amfore tipa Dressel 2-4.

Fig. 8. Fragments of the neck and double handles of the Dressel 2-4 type amphora.

Glazirani su skifosi izrađivani od kasnoga 1. st. prije Kr., a ukrašavani su premazivanjem udubina s bijelom glinom, barbotinskim motivima ili reljefnom dekoracijom otisnutom pomoću kalupa, slično italskoj sigilati. Najljepši primjerci takve vrste posuđa potječu iz južnotalijanskih i maloazijskih radionica (Mytilene, Pergamon).³⁰

Skifosi tankih stijenki i male težine izrađivani su obično kao nadopuna sigilatnom stolnom posuđu. Tipični su za 1. st. pr. Kr. i 1. st. po Kristu, s produkcijom koja kreće iz sjeverne Italije i postupno se širi na Malu Aziju i druge provincije. Jednostavniji primjerci s debljim stijenkama izrađivani su na lončarskom kolu, oni sa stijenkom već od 1 mm i reljefnom dekoracijom pomoću kalupa, a drške su pričvršćivane ručno. Raniji skifosi ovoga tipa, kao uostalom i metalne verzije koje imitiraju, karakteristični su po dekorativno tretiranim drškama s mjestima za palčeve i izbočenjima – elementima koji se jasno prepoznaju i na našem skifosu.³¹

³⁰ O glaziranoj keramici i primjerima spomenutih tipova posuđa: J. W. HAYES, 1997, 64 i d., T. V između str. 16 i 17.

³¹ Usp. J. W. HAYES, 1997, 67 i d., slika 27, br. 1 i T. V, slika desno.

Skifosi s drškama poput spomenutih najčešći su tip posude unutar maloazijske reljefne i glazirane keramike s centrima produkcije u Tarsosu, Smyrni (u posljednje je vrijeme utvrđeno da značajan dio produkcije iz Smyrne treba zapravo pripisati Mytileni) i ostalim centrima zapadne Male Azije, ali i u radionicama sjeverne Italije.³² To su čaše s dvije vertikalne i prstenasto oblikovane drške na kojima su pričvršćene pločice za palac. Ispod svakoga prstena je potporna trakica ili manji čvorasti trn. Tri su glavna tipa skifosa s prstenastim drškama. Prvi je širokoga tijela s ravnim gotovo okomitim stijenama.³³ Drugi je tip višega i naglašeno kuglastijeg tijela, dok je u svim sitnim pojedinostima srodan prvome.³⁴ Izgled trećega tipa karakterizira nisko poluloptasto tijelo, možda tek nešto malo šire od klasičnoga kaleža na visokoj nozi.³⁵ Skifos s novoga Heraklova žrtvenika najviše sličnosti iskazuje s drugim tipom; on ni izdaleka nije forme slične kaležu, ali jednako tako nema niti nezgrapan ravan trbuh karakterističan za prvi tip (Sl. 7). Prema tome, glede pitanja o vrsti i obliku prikazane posude na prilično smo sigurnom terenu.

Daljnja analiza skifosa prikazanog na žrtveniku potvrđuje da je ne samo vizualiziran jedan stvarni oblik posude koji je u to vrijeme kolao u upotrebi, nego su prikazani i stvarni elementi dekoracije koji se javljaju na toj vrsti posuđa.

Majstor je u gornjem dijelu, odmah ispod oboda posude, prikazao girlandu obješenu u prostoru između prstenastih drški. Girlanda pripada najjednostavnijem tipu, s lovorovim listovima, ali bez vidljivih vrpca kojima bi one bile obavijene, dok se na krajevima zapažaju poprečna proširenja i uzice o koje su obješene. U sredini je girlande, koliko se to s ipak dijelom izlisanoga reljefa može vidjeti, četverolisni cvijet/rozeta. Iza girlande, koja ih dijelom pokriva, izrađena su fina zaobljenja nalik onima s "gnathia" keramike, samo nešto malo šira.

Pravo objašnjenje pojave opisane dekoracije ponovno pronalazimo na skifosima, ali i drugim vrstama posuđa maloazijske provenijencije.

Girlanda je čest ukras na glaziranoj reljefnoj keramici, osobito u sklopu figuralne dekoracije, ali jednako tako i na posudama s jednostavnijom biljnom dekoracijom; drže je eroti ili na njezinim krajevima vise maske. Ispletana je od lišća bršljana, lovora, hrasta ili vinove loze, u dva osnovna modela: bez središnje rozete i s njom.³⁶

Zaobljenja su gotovo sigurno odraz listolikih motiva, koji se na reljefnom glaziranom posuđu javljaju u obliku jezičastih, kopljastih ili pak lotosovih listova. Kombiniraju se i s drugim biljnim motivima, a obično ispunjaju donju zonu posude.³⁷ Češće su to potpuno realistični listovi okruženi koncentričnim krugovima rozetica, ponekad je riječ o dva reda vršcima okrenutih listova, međutim, postoje i takvi primjeri kod kojih tijelo posude ispunjaju naizmjenično postavljeni jezičasti i kopljasti listovi. Upravo se njihovim daljnjim isprepletanjem i pojednostavnjivanjem, prikaz svodi na jednostavna stilizirana zaobljenja.

Listolika je dekoracija već poznata s reljefne maloazijske keramike otkrivene na našoj obali. Na jednom vinskom vrču (*oinohoe*) iz brodoloma kod rta Plavac na Zlarinu ukras koncipiran od jednostavnih kopljastih listova ispunja donju trećinu trbuha posuda.³⁸ Vjerujem kako je sličan ukras – kopljasti listovi svojim širim dijelom okrenuti prema gore, iza kojih su

³² A. HOCHULI-GYSEL, 1977, 21 i d.

³³ A. HOCHULI-GYSEL, 1977, 23 i d., sl. 2 (tip 1).

³⁴ A. HOCHULI-GYSEL, 1977, 25 i d. sl. 3 (tip 1a).

³⁵ A. HOCHULI-GYSEL, 1977, 26 i d. sl. 4 (tip 2).

³⁶ U sklopu figuralne dekoracije: A. HOCHULI-GYSEL, 1977, 85, 148, kat. T 21, tab. 45 (skifos), 175, kat. S 18, tab. 57 (skifos), 176, kat. S 27, tab. 58 (skifos). U sklopu

biljne dekoracije: ISTA, 98, 149, kat. T 36, tab. 46 (kaliks), 198, kat. I 34, tab. 65 (vrč).

³⁷ A. HOCHULI-GYSEL, 1977, 94 i d., 149, kat. T 36, tab. 46 (kaliks), 154, kat. T 76 (tab. 50, skifos), kat. T 77 (isto), kat. T 78 (isto).

³⁸ Z. BRUSIĆ, 2001, 24 i d., sl. na str. 26.

samo vrhovima promaljali jezičasti listovi – morao poslužiti kao predložak i majstoru Heraklova žrtvenika. Poznata helenistička srebrna čaša iz Antikvarija Državnih muzeja u Berlinu ukrašena je upravo takvom dekoracijom, koja je podijeljena u četiri odsječka. Između odsječaka su četiri dugačka kopljasta lista, a oko njih se izvijaju akantusove vitice s listovima vinove loze.³⁹ Slične je dekoracije i fragment jedne helenističke (tzv. megarske) reljefne zdjele iz Velike Mrdakovice.⁴⁰ Najbliža analogija koju sam uspio pronaći u dostupnoj mi literaturi i koja pokazuje kakve je reljefne dekoracije morala biti posuda koju je pred očima imao majstor Heraklova žrtvenika jest izvanredan maloazijski kaliks iz Metropolitan Muzeja u New Yorku. Slične su izrade, ali nešto šire postavljenih listova jedan skifos iz Anadolije i još jedan krater navodno iz Pergama.⁴¹

Svi navedeni primjerci maloazijskih glaziranih reljefnih skifosa i sličnih peharskih oblika izrađivani su manje-više tijekom 2. polovice 1. st. pr. Kr. i većeg dijela 1. st. po Kr. Unutar tog, još uvijek prilično širokog vremenskog okvira, žrtvenik je vrlo teško preciznije datirati. Teško je vjerovati da je stariji od Augustova ili čak Tiberijeva razdoblja, a isto je tako malo vjerojatno da je mlađi od početka zadnje četvrtine 1. st. I longa, kao oznaka dvostrukoga vokala I u genitivnom obliku imena *Cornelius* (*Cornelii*), upućuje također na poodmaklo 1. stoljeće, kada je u toj funkciji postupno zamijenila i istisnula drugu ortografsku varijantu – *apex*, ali uz neselektivno sprovođenje.⁴² Držim da je druga ili treća četvrtina 1. st. razdoblje u koje treba staviti izradbu spomenika.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Na prethodnim stranicama objelodanjeni žrtvenik Uzvišenog Herakla ukupno je peti spomenik, tj. svjedočanstvo Heraklova kulta na prostoru antičkog Tragurija. Za razliku od ranije otkrivenih primjeraka, kojima je poznato samo opće mjesto nalaza, za novotkriveni se Heraklov žrtvenik može decidirano kazati na kojemu je mjestu izvorno stajao. Bijaše to na lijevom kraju otvorenoga ulaznog hodnika u kamenolom, na mjestu na kojemu se ulaz širi u lijevkastu kavu (Sl. 2). To je mjesto izabrano vjerojatno iz razloga što se uz njega moralo svakodnevno prolaziti, bilo pri ulazu, bilo pri izlazu iz kave. Uz to, veći dio dana sigurno se nalazilo u hladu, što je moralo biti od osobite važnosti za "heraklovskog" rada u ljetnim mjesecima.

Od nemale je važnosti i činjenica da žrtvenik potječe iz kamenoloma iz kojeg dosad nije bilo sigurno potvrđenih nalaza te vrste. Žrtvenici o čijem je otkriću svojevremeno izvijestila J. Jeličić otkriveni su u drugom sjevernijem kamenolomu kojega i danas eksploatira Jadrankamen.⁴³ Nedavno objelodanjena edikula sa statuarnim prikazom božanstva otkrivena je u istraživanjima na glavnom gradskom trgu, te upućuje na manje svetište gradskog tipa.⁴⁴ Za poznati reljef s Heraklovim likom unutar edikule sa sirskim zabatom, čija je interpretacija pred malo vremena značajno revidirana,⁴⁵ zna se tek toliko da potječe iz Malog polja, što bi moglo upućivati na jedan od dva kamenoloma najbliža polju, ali i manje arhitektonski koncipirano svetište podno njih. Prema tome, s novopronađenim Heraklovim spomenikom broj sigurnih svetišta toga božanstva povećava se s dva na tri, a potencijalno i na četiri lokaliteta.

³⁹ R. ZAHN, 1967, 1 i d., sl. 1-4.

⁴⁰ Z. BRUSIĆ, 1988, tab. XX, sl. 1 (bez komentara u tekstu).

⁴¹ A. HOCHULI-GYSEL, 1977, 190, kat. W 60, tab. 63 i 193, kat. W 89, tab. 63.

⁴² I. CALABI LIMENTANI, 1968, 148.

⁴³ J. JELIČIĆ, 1981, 97 i d.

⁴⁴ V. KOVAČIĆ, 2002, 380, 390, sl. 12.

⁴⁵ A. MILETIĆ, 2005, 133 i d.

Naš je žrtvenik prvi spomenik Heraklova kulta, ne samo u Trogiru nego i na širem salonitanskom području (Issa, Brač, Salona), na kojemu se kao zavjetodavac pojavljuje jedna osoba servilnog statusa. To je u suprotnosti s rimskim povijesnim vrelima prema kojima su iz Heraklova kulta bile isključene žene, robovi i oslobođenici.⁴⁶ Očito je da su pravila bila jedno, a praksa ipak nešto drugo. U našem slučaju razlog takvoj pojavi krije se naravno u kontekstu u kojem je žrtvenik stajao i u kojem je pretežito radila robovska ili zatvorenička radna snaga, a pravno ga je moguće protumačiti i kao religijski akt kojeg je *Donatus* izvršio u ime svoga gospodara. Kakogod bilo, malo je vjerojatno da je *Donatus* pripadao najnižem sloju kamenolomskih radnika. On bijaše vjerojatno osoba od povjerenja Gneja Kornelija Certa, predradnik, ako ne čak i upravitelj kamenoloma ili jednoga njegova dijela. Kako se uz gospodarovo ime ne spominje i funkcija u gradskoj upravi ili vojsci, lako je moguće da je riječ o poduzetniku, civilnom zakupcu ili možda čak vlasniku kamenorezbarske radionice (*officina*).

Antički kamenolomi iznad Trogira i povremeni nalazi iz urbanog tkiva svako toliko nas iznova upozoravaju od kakove je važnosti bio Heraklov kult za mjesto i njegovu privredu. Sa svakim novootkrivenim spomenikom napreduje i naše razumijevanje njegova suštinskog karaktera, kruga štovatelja, odlika i vrsta svetišta, itd. Međutim, ostaje još puno posla kojeg u budućnosti valja obaviti na interpretaciji dvaju likovnih prikaza i dopunama ili ispravkama lekcije pojedinih natpisa.

LITERATURA:

- ALFÖLDY, G., 1969. - *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien*, Heidelberg.
- BOSCHUNG, D., 1987. - Antike Grabaltäre aus den Nekropolen Roms, *Acta Bernensia*, Band X, Bern.
- BRUSIĆ, Z., 1988. - Helenistička reljefna keramika u Liburniji, *Diadora*, 10, Zadar, 19-63.
- BRUSIĆ, Z., 2001. - Blago šibenskog podmorja, u *Blago šibenskog podmorja* (Z. Brusić-M. Jurišić – Ž. Krnčević) [katalog izložbe], Šibenik, 17-46.
- CALABI LIMENTANI, I., 1968. - *Epigrafia latina*, Milano.
- CAMBI, N., 2004. - Kiparstvo na Braču u antičko doba, *Brački zbornik*, 21, 239-272.
- GREVS, R., 1990. - *Grčki mitovi*, Beograd.
- HAYES, J. W., 1997. - *Handbook of Mediterranean Roman Pottery*, British Museum Press, London.
- HOCHULI-GYSEL, A., 1977. - *Kleinasiatische glasierte Reliefkeramik (50 v. Chr. bis 50 n. Chr.) und ihre Oberitalischen Nachahmungen*, *Acta Bernensia*, VII, Bern.
- JELIČIĆ, J., 1981. - Heraklov žrtvenik i ostali nalazi u Segetu Donjem kod Trogira, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 75, 97-104.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J., 2002. - Reljefi s prikazima Heraklovih djela u crkvi sv. Kaja u Solinu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 39, Split 2001/02, 31-49 (isti rad objavljen je i na engleskom jeziku: *Reliefs of the Labours of Heracles on a Roman «Sarcophagus» in the Church of St. Caius in Solin, Akti VIII. međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva*, Zagreb 5.-8. V. 2003, Zagreb, 229-236).

⁴⁶ O isključenju žena govore Makrobije, Plutarh, Propercije i dr. autori, a o isključenju robova i oslobođenika Vergilije i Servije: *PWRE*, VIII/1, 1912, s. v. *Hercules*, stup. 566-567.

- JURIŠIĆ, M., 2000. - *Ancient Shipwrecks od the Adriatic. Maritime transport during the first and second centuries AD*, BAR International Series 828, Oxford.
- KIRIGIN, B., 1980. - Nalaz rimskih natpisa i reljefa kod Škripa na otoku Braču, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 72-73/1979, 129-140.
- KOVAČIĆ, V., 2002. - Nuove scoperte nella Tragurion ellenistica, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu, Split, 375-395.
- LIMC IV/1-2, 1988. - J. Boardman – O. Palagia – S. Woodford, Herakles, *Lexicon Iconographiae et Mitologiae Classicae*, Zurich – München, 1. 728-838 (tekst), 2. 444-559 (ilustracije).
- LIMC V/1-2, 1990. - J. Boardman – O. Palagia – S. Woodford, Herakles, *Lexicon Iconographiae et Mitologiae Classicae*, Zurich – München, 1. 1-262 (tekst), 2. (ilustracije).
- MILETIĆ, A., 2005. - Reljef Herkula Viktora iz antičkog Trogira, *Mogućnosti*, 10/12, 133-139.
- PEACOCK, D. P. S. – WILLIAMS, D. F., 1986. - *Amphorae and the Roman Economy*, London-New York.
- PROTIĆ, G. – BUŠKARIOL, F., 1990. - Klis/Grlo, Kosa. Salona, istraživanje agera, *Arheološki pregled*, 1988, Ljubljana [1990], 139-143.
- SANADER, M., 1994. - O kultu Herkula u Hrvatskoj, *Opuscula Archaeologica*, 18, 1994, 87-114 (Rasprave o rimskim kultovima, Zagreb 1999, 13-84).
- SANADER, M., 1997. - Zur Ikonographie der Herkulesdarstellungen in Kroatien, *Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens (Situla 26)*, Ljubljana, 1997, 207-212 (Rasprave o rimskim kultovima, Zagreb 1999, 85-97).
- SIMON, E., 1990. - *Die Götter der Römer*, München.
- SINN – HENNIGER, F., 1982. - Urnen, 41-58; u: G. KOCH – H. SICHTERMANN, *Römische Sarkophage*, München, 1982.
- ZAHN, R., 1967. - Ein Hellenistischer Silberbecher im Antiquarium der Staatlichen Museen zu Berlin, *JdI*, 82, 1-14.

A NEW ALTAR TO HERCULES FROM TROGIR

SUMMARY

In 1999, employees of the firm Etna from Kaštel-Lukšić were quarrying within a Roman quarry on the slopes of the hill of Sv. Ilije, locally known as "Kučićeva kava", and discovered an original entrance to the quarry (Fig. 1), with several abandoned monumental stone blocks, a coarsely carved cylindrical stone vessel, probably an urn, and a very well preserved altar dedicated to Hercules, along with several characteristic amphora fragments. Although all of these finds were concealed within a several meter thick deposit of stone dust and chips, thanks to the testimony of Mr. Slavko Rodin, the owner of the firm and the quarry site, it is possible to establish with great certainty that the altar, certainly the most important find from this spot, was discovered beneath the stone cliff that overhangs the entrance to the fissure on the southern side (Fig. 2).

Despite considerable damage, the altar is relatively well preserved (Fig. 3). It was made from a monolithic, vertically elongated stone block, which was divided into three sections during further work. The front side of the altar bore an inscription (Fig. 4) reading in transcription:

[.]JERCVL[.]
 AVG . SAC .
 DONATVS
 CN . CORNELI .
 CERTI . V . S . L .

[H]ercul[i] / aug(usto) sac(rum) / Donatus / Cn(ei) Corneli(i) / Certi (servus) v(otum) s(olvit) l(ibens).

The altar was raised to Hercules by Donatus, the slave of Cneius Cornelius Certus. The lateral sides of the altar display two scenes of symbolic character. The characteristic attributes of Hercules were depicted on the left side, which even without a legend would bring to mind his heroic aspect and greatest deeds: a club, the pelt of the Nemean lion, and a branch with the golden apples of the Hesperides (Fig. 5). The right lateral side showed a tripod with a handled goblet (skyphos), the usual cult inventory of every shrine, representing equipment that the craftsman or client had personally seen and experienced (Fig. 6). The goblet has a significant place in the iconography of Hercules just like the other depicted attributes: it is a symbol of his participation at the banquets of the gods (and hence immortality), and it is a common attribute of Hercules Bibax, as well as Hercules with the incorrect epithet of Dexiomenos, Hercules offering a libation to the gods, and one of two statuary types of the drunken Hercules (staggering Hercules). The connection of Hercules to individual types of goblets is also apparent in the presence of what are known as Hercules' knots on their handles (nodus Herculeus/Herculeus), and according to an anonymous Athenian author from Naukratis (Athenaios), such handles were specific to vessels called Herculean goblets (Greek *skifoi Herakleotikoi*). For the Romans, the goblet could also have been an allusion to Hercules' passage from Greece to the west, in the golden goblet sent to him by Helios, and his return with the cattle of Geryon through Rome and the killing of Cacus as the cause for the introduction of his cult at the Forum Boarium. It is also possible to consider certain parts of the two images on a common symbolic level: the apple branch and the goblet could also represent symbols of plenty, and hence also health, two very important aspects of the Roman Hercules.

The quality of the workmanship on the altar can be evaluated as very good. Evidently the reliefs and the inscription were carved by one or several skilled stonemasons. The high quality of the sculptural work can best be seen on the scenes of the club with the lion skin and the tripod. In the first image, the back part of the lion skin was not merely shortened, but was also carved in shallow relief, which resulted in an exceptionally successful depiction of perspective. The same effect was also achieved in the scene with the tripod, where the rear leg of the table was shortened and depicted flatly. Despite such well-carved details of the relief, it is also possible to note some that are on a much lower, almost naïve level. One more detail of the workmanship of stylistic character should be noted, being the result of the use of specific stone-working tools. This is a smooth band of lesser width that can be noted at several places on the lateral sides. The stonemason, holding a toothed chisel flatly, "bordered" the surface of the relief, in this manner separating it from the otherwise somewhat more coarsely worked flat surfaces (Fig. 7).

The period of carving the altar can be determined with great precision, through a comprehensive analysis of the varied content and the formal and stylistic characteristics. From parallel analysis of the fragments of the Dressel 2-4 type amphora discovered near the altar (Fig. 8), as well as the stylistic characteristics of the sculptural treatment, and particularly the analysis of the depicted skyphos, it is possible to conclude that the altar was carved during the second quarter or at latest the third quarter of the 1st century. The depicted goblet has all the characteristics of the relief skyphoi of Asia Minor: finger-shaped handles with platelets for thumbs, a garland motif, and ribbed rounding that was most probably inspired by spear-shaped leaves, behind which were the tops of tongue-shaped leaves. It can thus be hypothesized that this was the visualization of an actual form of skyphos that was in use at that time.

KEY WORDS: *Hercules, cult, altar, quarry, Trogir*